

OSMANLI'DA BİLİMİN SİYASETİ

19. YÜZYILDA BİLİMİ, DEVLETİ VE TOPLUMU TARTIŞMAK

MEHMET ALPER YALÇINKAYA

ÇEVİREN
ÇAĞDAŞ SÜMER

MEHMET ALPER YALÇINKAYA

Sosyoloji alanındaki lisans ve lisansüstü derecelerini ODTÜ’den aldıktan sonra Sabancı Üniversitesi’nde Tarih doktora programına devam etmiştir. Daha sonra California Üniversitesi, San Diego’da Sosyoloji ve Bilim Çalışmaları alanlarında başladığı doktora çalışmalarını 2010 yılında tamamlamıştır. 2010-2022 yılları arasında Ohio Wesleyan University Sosyoloji bölümünde doktor öğretim görevlisi ve doçent olarak görev yaptıktan sonra Türkiye’ye dönmüş ve TED Üniversitesi’nde göreve başlamıştır. Toplumsal kuram, kültürel sosyoloji, sanat sosyolojisi, duygu sosyolojisi, entelektüel tarih ve 19.-20. yüzyıllar Osmanlı ve Türkiye tarihi üzerine çalışmaları bulunmaktadır.

Başlıca eserleri: “Science as an ally of religion: a Muslim appropriation of ‘the conflict thesis’” (2011), “Muslims’ Contributions to Science and Ottoman Identity”, *Living in the Ottoman Realm* (ed. Christine Isom-Verhaaren ve Kent F. Schull, 2016), “Science and spirituality: Ottoman inconsistencies, Europe’s paradoxes” (2017), “Muslims”, *The Warfare between Science & Religion The Idea That Wouldn’t Die*, (ed. Jeff Hardin, Ronald L. Numbers ve Ronald A. Binzley, 2018), “The Harmony Thesis in the Turkish Media, 1950–1970, *Rethinking History, Science, and Religion An Exploration of Conflict and the Complexity Principle* (ed. Bernard Lightman, 2019), “Globalizing ‘science and religion’: examples from the late Ottoman Empire” (2022), *Kindred fatalisms: debating science, Islam, and free will in the Darwinian era* (2022), “Ibn Sina the Turk: Early twentieth-century Turkish nationalism, Islam and the historiography of science”, *Science, Religion and Nationalism* (ed. Jaume Navarro, Kostas Tampakis, 2023).

ÇAĞDAŞ SÜMER

Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden mezun oldu (2003). “Eski Rejimden II. Meşrutiyet’e Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Devlet Oluşumu ve Siyasal Çatışma Dinamikleri” başlıklı teziyle aynı üniversitenin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nden doktora derecesi aldı (2020). Kapadokya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nde öğretim üyesidir.

Başlıca eserleri: Ye. Agibalova, G. Donskoy, *Ortaçağ Tarihi* (2021); Neil Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu* (2020); Eugen Weber, *Köylülerden Fransızlara* (2017); G. E. d. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi* (2016); Patrick J. Geary, *Uluslar Miti ve Avrupa Kimliği* (2012).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
TEŞEKKÜR	19
GİRİŞ	21
1	
YENİ BİR REJİMDE BİLİMİN SÖZCÜLERİ, KURUMLARI VE SÖYLEMLERİ	56
2	
SÖYLEMİN KONSOLIDASYONU: 1860'LARDA BİLİM, DEVLET VE ERDEM	99
3	
GENİŞLEME VE MEYDAN OKUMA: YENİ OSMANLILAR, YENİ ALTERNATİFLER	146
4	
GEÇ TANZİMAT DÖNEMİNDE BİLİMİ TARTIŞMAK: TEMALAR VE KONUMLAR	186
5	
"KAFASI KARIŞIK GENÇLİĞİN" İCADI: 1880'LERDE BİLİM, CEMAAT VE AHLAK	230
6	
19. YÜZYILIN SONUNDA BİLİM VE AHLAK	277
SONUÇ	321
KAYNAKÇA	347
DİZİN	379

ÖNSÖZ

Yayımladığınız yazıya sığacağı sığacağına göz atmak tehlikeli bir iş – gözden kaçmış bir cümle düşüklüğü, yerinde kullanılmamış bir kelime ya da ufak bir dizgi hatası bir anda karşınıza çıkıp keyfinizi kaçırabilir. Ama bundan çok daha ürkütücü olan, insanın epey zaman önce yazdıklarıyla karşı karşıya gelmesi. Bu kez aradan geçen zaman içinde belki çok değişmiş, en azından kimi fikirlerini değiştirmiş birisi olarak yaşadığınız deneyim, başka birinin yazdıklarıyla karşılaşmak gibi gelebilir. Ne sorduğunuz sorulara, ne vardığınız sonuçlara yakın hisseder belki şu anki hâliniz. Hele yayımladığınız metin bir araştırmanın sonuçlarıysa, bulduklarınız ve iddia ettiklerinizin bazıları önemini yitirmiş ya da daha okuyucu karşısına çıkmadan yanlışlanmış olabilir. Belki de araştırmanızın sorularının, yöntemlerinin modası geçmiştir, boşluğa konuşuyorsunuz gibi gelir – ne de olsa kültürel üretimi de, tüketimi de şekillendiren dinamikler sizden bağımsızdır. Sözü uzatmadan elinizdeki kitapla ilgili yargımı belirteyim: Tamamlanmalı on, yayımlanmalı dokuz sene olan bu çalışmamın Türkçe tercümesine bakınca, neyse ki bu tarif ettiğim türden bir hisse kapılmadım. Bu kitaptaki cümleleri 2014 yılında yan yana getiren kişiye de, cümlelerin kendilerine de pek yabancı hissetmedim, şansım varmış.

Aslında Türkiye ve bilim üzerine yazılacak tezler, kitaplar bu açıdan (ve belki maalesef) biraz şanslı. “Biz niye geri kaldık?”, “bizde bilim niye ilerlemedi?” gibi sorular Türkiye gündeminden düşmediği gibi, geçen yıllar içinde “bilim” sözcüğünün tılsımı belki daha da kuvvetlendi. Pandemiden evrime, iklim değişikliğinden deprem olasılığı tahminlerine

kadar pek çok konuda bilim insanlarının sözlerine duyulan güven ya da güvensizlik meselesi, zaten kökleri çok derinlerdeki “çağdaşlaşma / geri kalma”; “aydınlık ile karanlığın mücadelesi”, “Batı materyalizmine özenmek ve özüne yabancılaşmak” gibi çerçevelerde bir asırdan uzun zamandan beri süregiden tartışmaların içine yeni malzemeler olarak katıldı son yıllarda. Bilimin, ya mutlak taraftarı ya da mutlak karşıtı olabileceğimiz ya da “bizim” mi, “onların” mı olduğunu hep sorduğumuz büyülü bir şey gibi tasvir edilmesi ne yazık ki yaygınlığını sürdürüyor. Bu büyü ve kavrama atfedilen olumlu veya olumsuz değerlerin pek çok kişi için taşıdığı önem, “Türkiye’de bilim” teması üzerine söylenecek sözleri hâlâ özel ve biraz da netameli kılıyor.

Doktora yıllarımda başladığım bu araştırmaya ilham veren şey, aslında başka bir bağlamda karşılaştığım çok basit bir güçlüktü. Son dönem Osmanlı eğitim politikalarına dair bir yazıda alıntılanak üzere seçtiğim resmî bir metni İngilizceye çevirmeye çalışırken, metin içerisinde geçen “ulûm ve fûnûn” kalıbını nasıl tercüme edeceğime bir türlü karar verememiştim. Kitapta da bahsettiğim gibi, bu kalıbın ve içerdiği iki kavramın *science* ile örtüşüp örtüşmediğini, Osmanlı dağarcığında *science* kelimesine hangi kelimenin tekabül ettiğini anlamak zordu. Daha sonra özellikle Tanzimat dönemi ve sonrasını çalışan bazı araştırmacıların da bu bilmeceye dikkat çektiğini ve soruya nispeten farklı yanıtlar verdiklerini fark ettim. Kendime biçtiğim görev de, geniş çaplı bir çalışmayla 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında *science*’ın nasıl ifade edildiğini ortaya çıkarmaktı.

Ancak en toy araştırmacının bile 19. asır metinlerini okumaya başlar başlamaz böyle basit görünen bir dil sorununun arkasında devasa bir dizi soru olduğunu keşfetmesi kaçınılmaz. Elbette ki daha en başta Osmanlı dağarcığında neden İngilizce *science* ya da Fransızca *la science* ile aynı anlama gelen bir kelime bulunması gerektiğini varsaydığımız sorusu geliyor. Mutlaka Avrupa dillerinden birini referans alacak-

sak, neden Almancanın daha kapsamlı *wissenschaft*'ını düşünmediğimizi, örneğin, hesaba katmak gerek. Yine de bu basit anlamda tercüme meselesi hattından ilerlediğimizde, Osmanlı entelektüellerinin daha çok Fransızca metinlerle karşılaştığını ve *la science* ve *connaissance* kavramlarını bizzat kendilerinin sık sık referans aldığını, çevirdikleri metinlerde bu kavramlara karşılıklar bulduklarını inkâr edemeyiz. Yani aslında *la science*'ın Osmanlılar için ne ifade ettiği, Osmanlı entelektüellerinin kendilerinin de kendilerine sıklıkla sorduğu bir soruydu.

İşte asıl bu noktada konunun bir kelimenin tercümesinden çok daha karmaşık bir mesele olduğu belirginleşiyor. Osmanlı entelektüelleri *la science* ile neden bu kadar sık karşı karşıya geldiler? Neden ulûmdan, fûnûndan, “ulûm ve fûnûn”dan bu kadar çok bahsettiler? Kitapta bu soruya literatürde sıkça verilen cevabı vermiştim ben de: Avrupa'nın “büyük güçleri”ni iktisadi, askerî ve siyasi açıdan bu derece güçlü hâle getiren şeyin, başka faktörleri de inkâr etmemek kaydıyla, *la science* olduğunu düşündükleri için. Aslında bu, üzerinde daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç duyduğumuz bir konu. Ne de olsa bu tür bir akıl yürütmenin, yani bugün kullandığımız sözcükle bilimin söz konusu atılımların arkasındaki temel güç olduğu ön kabulünün yerleşmesinin dahi, hem Avrupa hem tüm dünya toplumları açısından bir tarihi var. Osmanlı diplomatlarını, yazarlarını ve genel olarak “okumuş adamlar”ını bir devletin zenginleşmesini, güçlü ordular kurmasını ve başka devletler üzerinde hâkimiyet sağlamasını mümkün kılan şeyin bilim olduğuna ikna eden neydi? Yeni çalışmaların bu soruya da cevaplar arayacağını umuyorum.

Ben Osmanlı metinlerini *ilim* ve *fen* sözcüklerini kullanış biçimleri açısından incelemeye devam ederken, bu işi sosyolojik metin analizi yöntemleri kullanarak yapmayı planlamıştım. Ancak metinleri okudukça bu yöntemlerin biraz indirgemeci sonuçlar vereceğini düşünmeye başladım. Bunun nedeni, devrin gazete ve dergilerinde, edebiyat eserlerinde, hatta resmî

metinlerinde ilim ve fenden bahsedilirken konunun sık sık başka yönlere doğru ilerlediğini görmemdi. Elbette bunu yapabilecek araştırmacılar vardır, ancak ben, metin analizi yazılımlarının bu varyasyonları hakkını vererek incelememe imkân vermeyeceği kanaatine vardım ve metinleri içerdikleri karmaşayı yansıtabilecek biçimde, daha genel bir bakışla okumayı tercih ettim. Bunun sonucunda da araştırma sorum değişti, kitabın ilk bölümünde belirttiğim hâli aldı: 19. yüzyıl Osmanlısı'nda bilimden bahsetmek nelerden bahsetmek demektir? Bu tabii Raymond Carver'ın *What We Talk About When We Talk About Love* [Aşk Konuştuğumuzda Ne Konuşuruz?] başlıklı öyküsü ve kitabından esinlenmiş bir soruydu, ama gerçekten de bilimden bahsetmenin ne kadar çok şeyden bahsetmek anlamına geldiğini fark etmemin bir sonucuuydu.

Kültürel değişimlere dair yapılabilecek çalışmalarda soruyu bu şekilde sormanın verimli bir yaklaşım olduğuna inanıyorum. Ancak belki 19. asırda bilim için bu durum özellikle böyle; ne de olsa birçok yönüyle bu devir, bir bilim devriydi ve bahsedilecek neredeyse her konu bilime bağlanabilir hâle gelmişti. Aşk esrarengiz, akıl ermez bir his midir, yoksa kimyevi maddeler ya da elektrikle mi ilgilidir? Karıncalara baktığımız zaman insana örnek teşkil edebilecek bir çalışkanlık örneği mi göreceğiz, evrimsel süreçler sonucu yerleşmiş basit içgüdülerle hareket eden hayvanlar mı? Ahmed Midhat'ın "İlim ile Fen" makalesinde bahsettiği gibi, Boğaz'da mehtaba çıkan kişi, astronomi bilgisine sahipse bu deneyimden daha mı fazla zevk alır? Koskoca Çin medeniyeti, bilimde geri kaldığı için mi İngilizlere boyun eğmiştir? Eğer öyle ise Çin medeniyetinin bu devirde önemsenecek bir yanı var mıdır? Meyden, mahbûbdan bahseden şiirler, gençleri bilim öğrenmekten alıkoyar ve böylece gerilemeye sebep olur mu? Sorunun cevabı olumluysa koca bir şiir geleneğini ne yapacağız?

19. asır Osmanlı okumuşları, bunlar gibi pek çok soruya, kimi zaman tek bir makalede değiniyor, bilimi yaşama, insanlığa, Osmanlı toplumu ve dünyanın bugünü ve geleceğine

dair pek çok soruyla alakalı bir olgu olarak ele alıyorlardı. Ne yapmalıyız, ne öğrenmeliyiz, neye değer vermeli, neyi çöpe atmamız? Bu soruların tümüne verilecek cevaplarda, en azından değinilmesi gereken bir şeydi bilim. Dolayısıyla Osmanlı entelektüelleri bilimi ya da *ulûm ve fûnûn*'u, çoğu kez tanımlamadan metinlerin en azından bir yerine yerleştiriyorlardı.

Bu gözlemler beni eğitimi aldığım bilim çalışmaları alanından bazı perspektiflere yönlendirdi. Bilimin ne tarih boyunca değişmeyen bir özü, ne her toplumsal ve kültürel bağlamda aynı kalan dinamikleri, ne de diğer insan aktivitelerini incelerken kullandığımız yöntem ve kavramları geçersiz kılacak özgünlükte bir yapısı olduğunu hesaba katarak, Osmanlı bilim tartışmalarını, aslında “bilim” diye bir alanın inşasının bir semptomu olarak görmeye başladım. 19. asır Osmanlı okumaları, kültürde, kurumsal yapılar ve toplumsal ilişkiler içinde bugün “bilim”, “bilim kurumu”, “bilim insanı” adını verdiğimiz ve zamanla içerikleri değişkenlik göstermiş kategorilere nasıl yerler açılacağını tartışıyor, bu sorularla ilgili toplumsal ve kültürel mücadeleler içinde pozisyon alıyorlardı. Bu esnada da, doğal olarak, mevcut alanlar, kurumlar, pratikler ve varoluş biçimlerinin pek çoğuna temas ediyorlardı.

Bilimi idealar dünyasından ya da öte âlemlerden dünyamıza inmiş, insanlığın kirli, pasaklı gerçekliğinden münezzeh bir nimet gibi değil de futbol gibi, şiir gibi, siyaset gibi bir insan aktivitesi olarak görmeye alışmamız gerek, eğer bilimi daha iyi anlamak ve bilimle ilişkimizi daha bilinçli ve temkinli bir biçimde kurmak istiyorsak. Günümüzde “bilim şöyle diyor”, “bilim şunu gerektirir” gibi ifadeler çok sık rastlıyoruz. Bu ifadeler, bilimi konuşan, gören, talimat veren, hatta kendisini memnun edebileceğimiz ya da hayal kırıklığına uğratabileceğimiz otoriter bir özne gibi kurguluyor. Aslında 19. yüzyıl ortalarından itibaren gelişen süreci, dünyanın pek çok bölgesi gibi Osmanlı bağlamında da bu tür ifadelerin kullanılabilir hâle gelmesini, bilimin özneleşmesini sağlayan bir süreç olarak

görebiliriz. Bilim kavramı, kirli ve pasaklı tartışmalar, mücadeleler sonucu adım adım aşkınlaşmış, insanlığın gündelik gerçekliğinin ötesinde bir yere yerleşmiştir bu süreç sonucu. Bu bakımdan kitapta anlattıklarımı da bu sürecin bir hikâyesi olarak tanımlayabilirim. Osmanlı okumuşlarının tartışma ve mücadeleleri, kırarak ve dökerek, binbir çeşit metafor ve retorik strateji kullanarak, tevarüs edilmiş repertuarlardan farklı seçimler yaparak, pek çok taşı bir o yana bir bu yana iterek, bilime açılacak alanı belirlemeye yönelikti ve sonuçta alternatifler mevcudiyetini sürdürdüyse de bazı yaklaşımlar hâkimiyet kazandı. Şair Mehmed Celal'in "bırakın ben yine verimli kızlardan hisli şiirlerimle bahsedeyim, ama yaptığım işin bilime göre çok daha önemsiz olduğunu kabul ediyorum" manasındaki sözleri, bu dönüşümün güzel bir özeti bu açıdan.

Tarif ettiğim perspektiften baktığımızda, "bilim ve din", "bilim ve edebiyat", "bilim ve siyaset", "bilim ve batıl inanç" gibi pek çok tartışma konusunu, bu kategorilerin sınır ve içeriklerini tespit etme olduğu kadar, kategorilerin hem içeriklerine hem de onları temsil eden toplumsal aktörlere değer biçme mücadelelerinin yansımaları olarak görebiliriz. 21. yüzyıl insanları olarak bilime ve bilim insanlarına dair aklımızdaki tüm tanım ve varsayımları olabildiğince askıya alıp 19. asır tartışmalarına baktığımızda gördüğümüz dönüşüm, yeniden yorumlama ve inşa hamleleri, tanımlar kadar bu değer biçme meselesinin de önemini gösteriyor. Kültürde ve kurumsal yapılarda bilime yer açmak, aslında toplumsal otorite ve güven ilişkilerinde, statü ve prestij dağıtımında bir sarsıntı manasına geliyor. Bilim çalışmaları alanında sıkça vurgulandığı üzere, bilimin işlerliği, temelinde bir güven meselesi: Bilimin nasıl çalıştığını anlamak, sadece kimi bilgi ve hakikat iddialarına değil, bunları üreten kişi, grup ve kurumlara duyulan güveni anlamayı gerektiriyor. Bilim, ne bilim adına konuşanlardan bağımsız bir olgu, ne de bilim adına söylenen ve yapılanlara maruz kalanlardan.

Bütün bunlar, araştırmamın beni neden aslında çok aşına

olduğumuz bir yere getirdiğini açıklıyor. 19. asır Osmanlısı'nda bilim tartışmak ne demektir, diye sorarak başladığım araştırmanın sonunda vardığım yer, meşhur “bilimlerini alalım, ahlaklarını almayalım” sloganıydı. Belki çoğu kişinin artık gülünç bulduğu, etrafında yüzlerce klişe argüman üretilmiş bu slogan, aslında bir yandan da yukarıda bahsettiğim dönüşümlerin, tartışma ve mücadelelerin en sade, en basit sonucuydu. “Alalım, almayalım” derken ima edilen bir “biz” var, “bilimlerini” derken ima edilen bir “onlar” var, bir de, böyle ifade edildiğinde “biz”e belki biraz yabancı olduğu ima edilen “bilim.” Ve en nihayet, “bizim ahlakımız” denen bir şey. “Bizim ahlakımız,” toplumda mevcut ya da istenen otorite ve statü dağılımını –ki bu sınıfsal, toplumsal cinsiyete dayalı, dinsel, vb. her türlü statü hakkında olabilir– imlerken, “bilim” bu dağılım alternatiflerine ne yönlerden dayanak ya da tehdit oluşturabileceği açısından tartışma konusu olmuştu son dönem Osmanlı bağlamında. Bilimi en fazla tartışılır kılan, özel kültürel bir kategori ya da bilgi ve pratikler bütünü olması değil, toplumsal ilişkiler açısından ifade edebilecekleriydi. Daha önce de belirttiğim gibi, konu kime neden güvenileceği, kimin neden bilişsel, ekonomik, siyasi güce ve prestije sahip olacağı –diğer bir deyişle, kültürel, siyasi ve ekonomik sermayenin nasıl dağıtılacağı– olduğunda, her taşın yerinden oynaması kaçınılmaz olur.

Çalışmamdan sonra yayımlanan araştırmalardan elbette yararlanamadım, ancak son dönemlerde bu kitapta bahsedilen konulara temas eden kitap ve makalelerin, tezlerin ortaya çıkması çok sevindirici oldu. Bir meslektaşım, kitap hakkında yaptığı değerlendirmede, ele aldığım örneklerin pek çok yönde derinleştirilebileceğini, ancak benim bunu yapmayı ahlak ve toplumsal hiyerarşiler hattından gitmekte ısrar ettiğimi belirtmişti. Haklı bir yorum elbette bu ve her ne kadar metne bugün baktığımda yabancı hissetmediğimi belirtmiş olsam da, tespit ettiğim bazı konuları daha fazla derinleştirmede hayıflandığımı inkâr edemem. Keza, kimi çelişkileri, nüansları

daha çok kurcalamak iyi olurdu diye düşünüyorum. Ama metni yazarken amacım tablonun geneli hakkında bir şeyler söylemek, farklı yönlerinin farklı değerlendirmelerine zemin hazırlamaktı, bu açıdan da kitap çıktıktan kısa bir süre sonra karşılaştığım, ilgili bir konu üzerine çalışan bir doktora öğrencisinin “artık referans verebileceğimiz, eleştirebileceğimiz bir kaynağımız var” demesi, aldığım en iyi iltifattı. Kitapta atıfta bulunduğum çalışmalar bana nasıl ışık tuttuysa, bu kitabın da katkılarıyla olduğu kadar ve belki de öncelikle, eksikleriyle genç araştırmacılara ilham vereceğini umuyorum.

Bahsettiğim süreçlerin küresel kapitalist ilişkiler ve dönüşen Osmanlı ekonomik yapısı içindeki yeri, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlıların bilime dair konulardaki ortaklıkları ve ayrılıkları, kadınların bilim alanındaki yerine dair tartışmalar, Osmanlı sınırları içinde ve dışında üretilen düşüncelerin dolaşımı gibi konular üzerinde yapılabilecek pek çok çalışma var. Bilimi, duyduğumuzda önümüzü iliklememiz ya da yüzümüzü asmamız gereken, “biz”e ve “onlar” a dair kafamızdaki şablonlara kolayca yerleştirebileceğimiz bir kavram olarak algılamayalım yeter.